

UOT:80.

İNKARLIQ SAHƏSİNİN STRUKTURUNDA NÜVƏ VƏ PERİFERİK ELEMENTLƏR

Şirinova Aysən İbad qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə: *Məqalə inkarlıq sahəsinin strukturunda nüvə və periferik elementlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Aktuallaşma zamanı zəiflik və güclülük məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər bir dilin strukturunun fərqli olmasından asılı olaraq müəyyən fərqli əlamətləri ilə birlikdə həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində mərkəz-periferiya münasibəti vardır. Bütün hallarda mərkəz ətrafında bir nüvə qatı adətən formalaşır, nüvəyə daxil olan elementlər də işlənmə tezliyinə, funksionallığı ilə digər konstituentlərdən fərqlənir. Burada başqa bir cəhət də vardır ki, mikrosahə daxilində nüvə-periferiya dəyişə bilər: bir funksional-semantik sahədə nüvə qatına daxil olan komponent, digər mikrosahədə periferiyaya doğru sıxışdırılır.*

Açar sözlər: inkarlıq, nüvə, periferiya, semantik sahə, funksional sahə

Ключевые слова: отрицание, ядро, периферия, семантическое поле, функциональное поле

Keywords: negation, core, periphery, semantic field, functional field

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, funksional-semantik sahə mövcuddur, həmçinin öz növbəsində inkarlığında öz semantik sahəsi vardır və bunlar öz növbəsində “mərkəz periferiya” strukturuna bölünür, çünki hər bir sahədə mərkəz periferiya münasibəti olduğu kimi burada da həmin problem vardır. İnkarlıq sahəsində tədqiqatlar aparmış A.V.Bondarko həmin məsələni aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: 1) spesifik əlamətlərin cəmləşməsi maksimal dərəcədə konsentrasiya (mərkəz), belə əlamətlərin zəifləməsi struktur gərginliyin azaldılması, kontaklıq – diffuzluq (periferiya); 2) qarşılaşdırmalar sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz), əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı və zəifliyi müəyyən təcrid həddinin meydana olması (periferiya); 3) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz) – funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya); 4) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək səviyyəsi: həmin funksiyanın reallaşmasında yardımçı rola malik olmaq (periferiya); 5) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi; yüksək işləmə tezliyi (mərkəz) – qeyri-müntəzəmlik və ya az müntəzəmlik, az işlənmə (periferiya) (3, s. 20-34).

Belə mövqedən çıxış edərək vurğulamaq istərdik ki, hər bir dilin strukturunun fərqli olmasından asılı olaraq müəyyən fərqli əlamətləri ilə birlikdə həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində mərkəz-periferiya münasibəti vardır və bütün hallarda mərkəz (dominant) ətrafında bir nüvə qatı adətən formalaşır, nüvəyə daxil olan elementlər də işlənmə tezliyinə (intensivliyi), funksionallığı ilə digər konstituentlərdən fərqlənir. Burada başqa bir cəhət də vardır ki, mikrosahə daxilində nüvə-periferiya dəyişə bilər: bir funksional-semantik sahədə nüvə qatına daxil olan komponent, digər mikrosahədə periferiyaya doğru sıxışdırılır. Bizim tədqiqat apardığımız ingilis dilində inkarlıq sahəsinin dominantı olan “not” hissəciyi müxtəlif mövqələrdə işlədilir. Həmçinin, həm “not” müxtəlif sözlərlə birləşərək, yaxud yanaşı gələrək inkarlıq ifadə etdiyi kimi “no” sözü, inkar prefiksləri “neither nor” bağlayıcılar və “never” sözləri də inkarlıq ifadə edir və işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif sözləri, yəni hərəkəti, əlaməti, bütöv fikri inkar edə bilər. Azərbaycan dilində də “yox”, “deyil” sözləri ilə yanaşı “-ma”, “-mə” şəkilçiləri inkarlığın mərkəzində dominant kimi çıxış edir. Məşaninov yazır ki, “cümlədə nə ifadə olunmalıdır və bu cümlədə ifadə olunan necə ifadə olunur məsələsi fərqləndirilməlidir. Birincisi, bilmək lazımdır ki, cümlədə nə ifadə olunmalıdır, onun əsas elementlərini müəyyənləşdirmək

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

lazımdır, bunlarsız cümlə mövcud ola bilməz və bunlar subyekt və predikatdan ibarətdir” (4, s. 204). Bu məsələdən, cümlənin aktual üzvlənməsindən bəhs edərkən mərkəz-periferiya, mübtədanın rema kimi çıxış etməsi kimi məsələlərdən söhbət açarkən K.Abdullayevin özünəməxsus orijinal fikirləri vardır və öz fikirlərini faktik materiallar əsasında şərh etməsi vardır, baxmayaraq orada birbaşa inkarlıq ayrıca qeyd olunmayıb, lakin həmin fikrin məzmununda bunları müşahidə etmək o qədər çətin deyil.

K.Abdullayev yazır: “Cümlənin bu (mübtədanın) baş üzvünün aktuallaşması onun cümlə quruluşunda son mövqələrə doğru hərəkəti ilə müşayiət olunur. Zəif və ya güclü deyər ayırdığımız aktuallaşma dərəcələri mübtədaya aid ola bilər. Mübtədanın remalaşması cümlə quruluşunda iki mövqedə özünü göstərir. Güclü mövqe yuxarıda deyildiyi kimi mübtəda remanın cümlənin mütləq sonluqda yerləşməsi nəticəsində yaranır” (1, s. 128). Əlbəttə aktuallaşma zamanı zəiflik və güclülük məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, inkarlıq sahəsindən söhbət gedirsə, xüsusilə funksional-semantik, rematik (xüsusi) inkarlığından bəhs olunan zaman tamamilə doğru olaraq təsdiqlilik-inkarlıq qarşılaşmasının əsas faktor olmasıdır və eyni zamanda inkarlığın bütöv bir abzasə, cümləyə və yaxud mətnə aid olması və yaxud cümlədə, abzasda, mətnə müvafiq surətdə ayrı-ayrı komponentlərə aid olması bir tərəfdən, fikrimizcə aktuallaşmanın predmeti, başqa sözlə bizim variantda funksional-semantik (xüsusi) inkarlıq sahəsinin strukturunu təşkil edir. Bu qeydlərimizi faktik materiallar əsasında illüstrativ şəkildə göstərməyimiz fikrimizcə məntiqli olardı.

No one said a word. Haw was I to know that I was going to meet a raging beauty?

Now what am I to say to that? Nothing. Leave me to do the talking. And I'll say it over and over again. Kitty, unmoved, wondered what exactly his wife had told him about her. He must have asked. And to win send, looking down on her with his laughing eyes, suddenly remembered... .. Oh, no, I don't think so. Her father's a doctor or a lawyer on something. I suppose we shall have to ask them to dinner.

“There's no hurry, is there?” ... She fold Walter on the way home. That's not saying very much, you know. How does he play? “Not badly. He plays a winning hand very well, but when he has bad cards he goes all to pieces. Does he play as well as you?” I have illusions about my play. I should describe myself as a very good player in the second class. To win send thinks he is in the first. He isn't. Don't you like him?

I neither like him, nor dislike him. I believe his not bad at his job and everyone says he's a good sportsman. He doesn't very much interest me.

It was not the first time that Walter's moderation had exasperated her (5, s. 42).

Mətn parçası kimi gətirdiyimiz cümlələrdə bir neçə yerdə və fərqli mövqələrdə işlədilən “not”, “no”, “nothing”, “neither - nor”, “dis-”, “-un” sözlər və prefikslərdən istifadə olunmuşdur və bütün hallarda onlar inkarlıq sahəsi yaratmışlar. Onların hər biri işləndiyi situasiya və kontekstdən asılı olaraq inkarlıq ifadə ediblər, lakin heç biri funksional semantika baxımından güclü və zəiflik baxımından eyni deyildir, çünki onların hər birinin özünəməxsus başqa sözə birləşmə qabiliyyəti olmaqla yanaşı, həmçinin yanaşı işlədilərək funksiya yerinə yetirmə qabiliyyəti vardır. İlk olaraq No one said a word – Heç kim bir söz demədi. Burada ingilis dilin “no” qəti inkarlıq ifadə edir, eyni zamanda “a word” – bir söz baxmayaraq təsdiq xəbəridir, lakin “no”-nun güclü mövqeyi, mərkəzdə dayanması, həmçinin predikatı da inkar edir və özünün funksiyasını tam yerinə yetirir. Növbəti cümlə hansısa verilən sualın cavabı kimi “nothing” işlədilib. Eyni ilə də burada “nothing” mərkəzdədir, çünki soruşulan nədirsə onun heç nə olmamasını bir sözlə ifadə edib. Lakin ondan sonra gələn cümlə onun əvvəlki fikrə aid olduğunu üzə çıxarır və “leave me to do talking” – ifadə etməklə məni tərk elə söhbəti davam edim və sonrakı cümlədə gələn fikir bir daha bunu təsdiqləyir, ona görə ki, “nothing”-dən əvvəlki cümlədə “O məsələyə mən nə deməliyəm ki”-nin işlədilməsi əslində situasiyadan asılı olaraq onun

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

funksiyasına görə xeyli zəif çıxış etməsini göstərir. Digər cümlədə işlədilmiş “unmoved” tam zəif bir mövqedir, yəni Kitty hərəkətsiz, yerindən tərpənmədən nəyəsə təəccüblən və nəyin necə deyilməsindən soruşmalı oldu və s. Başqa bir cümlədə “Oh, no” – inkarlıq verilsə də, daha da dəqiqləşdirilir və onun ardınca “I don’t think so” – ifadə etməklə bəhs edilən məsələ barəsində elə fikirləşmədiyimi ifadə edir və “No” ümumi inkarlıq ifadə etmiş olsa da konkret situasiyadan asılı olaraq funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlığı məhz “I don’t think so” cümləsi ifadə edir.

There’s no hurry, is there? Bu cümlədə isə tam xüsusi rematikləşmə müşahidə olunur. That’s not saying very much you know cümləsində isə sadəcə inkarlıq ifadə olunub. Not badly ifadəsində isə hansına hərəkətin “o qədər pis” olmamasını inkar edir, çünki həmin cümlə “How does he play” sualının “O necə ifa edir (oynayır)”.

Gətirdiyimiz bu mətn parçasında ən maraqlı inkarlığın ifadə olunması “I neither like him nor dislike him” cümləsidir. Lakin burada ifadə olunan fikir inkarlıq analoqu olmayan bir cümlədir, çünki “neither-nor” inkar bağlayıcılarıdır, lakin bunlarla yanaşı, “dislike” sözünün işlənməsi məsələ haqqında düşünməyə vadar edir. Adətən ingilis dilində cümlədə bir inkar ifadə edən söz olur, lakin burada onların sayı çoxdur. Həmçinin, digər cümlələrdə “not” bir halda köməkçi feilə birləşib, digər halda ayrı yazılıb və bunların da funksional semantikasi fərqli olur.

Dilçilik ədəbiyyatlarından məlumdur ki, inkar cümlələrin “ilkini” təsdiq cümlələrdən alınması fikri müxtəlif dilçilər tərəfindən sintaktik səviyyədə birbaşa məzmun və forma planlarının həm dərininə, həm də səthi struktur kimi yanaşılması metodikası ilə əsaslandırılmışdır. Bir də təbii olaraq qeyd etmək istərdik ki, şərti qəbul edilən universal-semantik kateqorial tərəf kimi (başqa sözlə qütb) qəbul edən dərininə strukturla yanaşı bir qrammatik inkarlığın struktur dəyişmələri, həmçinin inkarlığın semantikasının kateqorial şaxələnməsində nəzərdə tutan səthi struktur ilə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə olması, bütün səviyyələrdə həmin struktur qatların yaxınlaşmasına imkan verir. Bütün dillərdə demək olar ki, səthi strukturda hər bir inkarlıq əlaməti ilə reallaşan cümlənin məzmununu eynidir, başqa sözlə inkarlığın reallaşması baxımından müəyyən bir semantik-struktur müntəzəmlik, hər bir dilin qanunlarına uyğun qanunauyğunluq diqqəti cəlb edir, əlbəttə, bəzi fərqli cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Ən azı bir bunu ona görə diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, müqayisə etdiyimiz dillərdən flektiv dil olan ingilis dilində “no, not” kimi qrammatik ədatların əksər hallarda (son dərəcə) cümləyə daxil edilməsi, iltisqi dillərdən olan Azərbaycan dilinin -ma/-mə/-m şəkilçilərinin feilə qoşulması (getməmişdi – gəl-mə-miş-di) və ya nominal komponentlərə “deyil” sözünün əlavə edilməsi ilə formalaşır. Görkəmli dilçilərdən biri olan M.Hüseynov bu məsələdən bəhs edərkən S.Abdullayevin fikirlərinə rəğmən (“Dil və bədii qavrayış” əsərinə) yazır: “S.Abdullayev ritorik təsdiq formulunun müxtəlif tipdəki, ifadə şəkilləri zəminində meydana çıxan incə sintaktik metaforalar bünövrəsində emosional inkarlıq impulsları doğuran amilləri şeir dilinin əsas tələb və vəzifələri ilə əlaqəli işıqlandırılır, təsəvvürümüzdə ekspressiv təsdiq, yaxud inkarın bütöv sistemini canlandırır. Fikrin təsdiq və ya inkar aspektlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdıraraq, əsas bədii mətləbi poetik məcraya yönəltməklə cümlə perifrastikalarının əhəmiyyətini ön plana çəkmək, mətn də tədqiq-inkar qütblərinin genişlənməsi şəraitində intonasıya fəallığını nəzərə çarpdırmaq üçün tədqiqatçı poetik sintaksisdə linqvistik inkarın kommunikativlik intensivliyinə müraciətin estetik əsaslarına diqqət yetirmişdir (2, s. 161). Görünən odur ki, istinad etdiyimiz mənbələr, həmçinin faktik materiallarda inkarlığın nüvə komponentləri periferik elementlərlə sıx surətlə bağlıdır və həmin elementlərin nələrdən ibarət olmasına da işarələr vardır. İsim-feil münasibətləri heç də təsadüfən bu prosesdə iştirak etmir, onların hər biri kommunikasiya prosesində həmişə mərkəzdə durur və bütün ətrafda baş verənlər hamısı onların ətrafında baş verir. Qrammatik kateqoriyalar kəmiyyət, keyfiyyət, müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik əslində kommunikasiya prosesində təsdiq-inkar qütbləşməsində özünəməxsus yer tutmalarına baxmaysaraq onlar heç də həmişə mərkəzdə, nüvə komponenti kimi çıxış etmirlər.

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təsdiq cümlələr müəyyənlik əlamətinə malik olduğu zaman orada, həmin əlamət daxilində bir qayda olaraq təsdiq-inkar paralelliyi heç zaman yaranmır, ancaq neqativ məna daşıyıcıları əlavə olunduqdan sonra inkarlıq yaranır. Azərbaycan dilində olan “heç” zərfi bilavasitə inkar cümlələrində inkarı qüvvətləndirmək üçün işlədilir. Ancaq burada həmin sözün periferik element kimi nə, kim, bir vaxt, kəs, də, biri, cür və sairlərdə işlədilərək inkarlıq yaratmasını və müəyyən dərəcədə inkarlığı qətiləşdirmək, gücləndirmək qabiliyyətində olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn: Əsrəf həyatında hələ heç bir qəhrəmanlıq göstərməmişdi – belə cümlələrdə xəbər həmişə inkarda olur.

Vida dəmi gələndə oğlan qızdan ədəbi ayrılacağına hec cür ağına gətirə bilmirdi. Heç kəs unudulmur, heç kim yaddan çıxmır.

Bu cümlədə ikiqat inkarlıq vardır, lakin pragmatik koqnitiv yanaşdıqda funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlıq sahəsinin tam fərqli bir struktur təşkilidir desək, yanlışdır, çünki əslində bu iki cümlənin koqnisiya vasitəsilə semantikasi hər bir kəs, hər bir adam xatırlanır, hər bir adam yad edilir, yada salınır və s.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 359 s.
2. Hüseynov M. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı: Elm, 2007, 237 s.
3. Бондарко А.В. К теории поля в грамматике – залог и залоговость (на материале русского языка) // Вопросы языкознания, 1972, № 3, с. 20-34
4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978, 386 с.
5. Maugham W.S. The painted veil. Moscow, 1981, 248 p.

ЯДЕРНЫЕ И ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ПОЛЯ ОТРИЦАНИЯ

Ширинова Айшен Ибад кызы

Резюме

Статья посвящена изучению стержневых и периферийных элементов в структуре поля отрицания. Вопрос слабости и силы очень важен при актуализации. В зависимости от различий в структуре каждого языка, как в английском, так и в азербайджанском языке существуют отношения центра и периферии с некоторыми различными характеристиками. Во всех случаях вокруг центра обычно формируется слой ядра, а элементы, входящие в ядро, отличаются от других составляющих частотой обработки и функциональностью. Здесь есть и другой аспект, что ядро-периферия может изменяться внутри микрополя: компонент, входящий в ядро-слой в одном функционально-семантическом поле, оттесняется на периферию в другом микрополе.

CORE AND PERIPHERAL ELEMENTS IN THE STRUCTURE OF THE FIELD OF NEGATION

Shirinova Ayshan İbad

Summary

The article is devoted to the study of core and peripheral elements in the structure of the field of negation. The question of weakness and strength is very important during actualization. Depending on the difference in the structure of each language, there is a center-periphery

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

relationship in both English and Azerbaijani with certain different characteristics. In all cases, a core layer is usually formed around the center, and the elements included in the core differ from other constituents in terms of processing frequency and functionality. There is another aspect here that the core-periphery can change within the microfield: the component included in the core layer in one functional-semantic field is pushed to the periphery in another microfield.

Rəyçi: dos. Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrasının 12 aprel 2023-cü il tarixli iclasının 8 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 aprel 2023-cü il